

השיעור השבועי

גליון מס' 524

כתב וערך השיעור:
הרב דביר פרץ שליט"א

הרב המקריא: הרח"צ אלימלך בידרמן שליט"א
מגיד מישורים

השיעור נמסר בכל מוצאי שבת בבית"כ היזמים ומשודר דרך הלוויין והרדיו ובקוויים רבים מיוחד של מרן רבינו עובדיה יוסף זצ"ל

ר"ת	יציאה	כניסה
17:47	17:14	16:22
17:42	17:12	16:20
17:42	17:12	16:20
17:47	17:14	16:23

מקץ | ל' כסלו תשפ"ו

להפצת עלונים באזור מגורין

התקשר: 053-4774733

בין 9:00 ל-16:00

לאחר מכן ניתן להשאיר הודעה

הלכות חנוכה

תחילת זמן ההדלקה. סוף זמן ההדלקה. הדלקה במוצאי שבת. זמן רבינו תם. הדלקת נרות חנוכה לבחורי ישיבות. בחור ישיבה תושב חו"ל

כחצי שעה או יתר, ואם עבר זמן זה אינו מדליק, ואילו לדעת שאר הראשונים ומרן (ס"ב) מדליק והולך כל הלילה. יש לפלפל מנין להרמב"ם שכתב "או יתר", בשונה מהר"ף (ט"ר ע"א מדפיו) שכתב רק חצי שעה. בקובץ חזון עובדיה ח"ב (עמ' קמח) - שיצא לאור בשנת תשמ"ב - יש מאמר מהגאון חכם בן ציון אבא שאול זצ"ל שאנחנו כתבנו אותו בשמו, ושם הוא מסביר בטוב טעם ודעת מה שכתבו האחרונים על פי שאלות דרב אחאי גאון (פרשת וישלח שאילתא כו), מזוהה מימין ונר חנוכה משמאל וטלית שעל גופו, לקיים מה שנאמר (קהל ד, יב) "והחוט המשולש לא במהרה ינתק". והרי להרמב"ם (פ"ג מהל' ציצית ה"ח) לילה לאו זמן ציצית, ואם מדליקים נר חנוכה בלילה, איך נחשב מוקף במצוות עם הציצית? ומבאר על פי הרמב"ם שמדליק מהשקיעה, ובבין השמשות יש עדיין קצת אור, וקרינן ביה "וראיתם אותו", שהכל תלוי בראייה, ממילא יש כאן חיוב טלית, מזוהה וחנוכה. ואם מדליק מהשקיעה יתן שמן "יותר" מחצי שעה (וע"ע אול"צ ח"א סי' מד).

שרגא בטיהרא

ג. ואמנם אף שדעת הרמב"ם שזמן ההדלקה מהשקיעה, אולם רוב הראשונים לא סברו כך, כי שרגא בטיהרא מאי מהני, ולדעתם צריך להדליק בצאת הכוכבים, וכמו שאמרו בתענית (יב:). כל תענית שלא שקעה עליו חמה לאו שמייה תענית, וכתבו הראשונים דהיינו עד סוף השקיעה שזה זמן צאת הכוכבים, ואם התענה עד השקיעה, איבד את תעניתו. ומהם התוס' (מנחות כ: ד"ה

שאתה רוצה. הגיעו לארמון גדול ומפואר, נתן לו את המפתח, והוא נכנס לקומה הראשונה, ראה לוסטרות גדולות ומבהיקות, ואמר, אני גר בקרוואן קטן, זה לא יתאים... בקומה השנייה ראה שטיחי זהב, ואמר, אני גר בקרוואן קטן... בקומה השלישית ראה תכשיטים יקרים ומפוארים, ואמר, אנחנו הולכים עם בגדים קרועים ובלוים, לא מתאים לנו... עד שהגיע לקומה השביעית, ומצא את שאהבה נפשו - שוט חזק לסוסים... הפריץ מחכה למטה וחושב, מי יודע מה הוא עושה שעתים למעלה... וכשראה שלקח שוט אמר לו, זה מה שלקחת? היית לוקח כמה יהלומים ובונה ארמון מפואר... גם אנחנו נכנסים כעת לימים של ניסים, ננצל את הזמן, ונקבל את הניסים והנפלאות שהיו בימים ההם, בזמן הזה.

דברי מרן שליט"א: חזק וברוך לרב הצדיק הגדול מעוז ומגדול פה מפיק מרגליות הגאון רבי אלימלך בידרמן ה' ישמרוהו ויחייהו, שימשיך עוד לזכות את הרבים, אריכות ימים ושנים, יגדיל תורה ויאדיר.

השבוע הייתי בבית כנסת של הרשב"א, יש בנין גדול בברצלונה שרשום בטאבו על שמו ברובע היהודי בספרד, וראיתי את המקום שהיה יושב וכותב - בכך קטן, ובזמנו לפני למעלה משבע מאות שנה היו רדיפות ואינקוויזיציה, ומאתים שנה לאחר מכן גירוש ספרד. שאלתי, איפה הקבר של הרשב"א? ואמרו שחרשו את כל בתי הקברות ולא יודעים. הריטב"א והר"ן היו תלמידיו, הריטב"א היה קטן כמונו ב-15 שנה, וכל אלה למדו בין הגויים, ישבו ועסקו בתורה בגלות בספרד, על התורה ועל העבודה.

מכאן יצא מנהג בתי הכנסיות שמתפללים לפני השקיעה, ומדליקים נר חנוכה בין מנחה לערבית, ולא אחרי ערבית, שאז כולם הולכים לבית, ומדליקים אפילו לפני השקיעה, וסומכים על הרשב"א והר"ן. ואם אפשר ידליק בבית הכנסת מיד בשקיעה, וגם ערבית בכל יום במשך השנה, כדאי להמתין לכל הפחות לשקיעה שיתפללו בבין השמשות, אבל מן הדין יש מנהג להתפלל ערבית מפלג המנחה.

תחילת זמן ההדלקה

א. בשיעור הקודם הזכרנו את הברייתא (בשבת כא:) לגבי נר חנוכה: מצותה משתשקע החמה עד שתכלה רגל מן השוק, וכתבו הרשב"א (שבת כא:) ותלמידו הר"ן² (שבת ט. מדפי הר"ף), שהוא קרוב לשקיעה, מפלג המנחה - שעה ורבע קודם צאת הכוכבים, או למנהג האשכנזים קודם השקיעה - שנקרא ערב לרבי יהודה, ודעבד כמר עבד. וכמו שבערב שבת מדליקים מפלג המנחה, כך בכל יום מימי החנוכה, כי לא יתכן שנתנו שני שיעורים, אחד לערב שבת ואחד לחול. בבית יוסף (ס"ס תע"ב) הביא שגם מהר"א אבובי כתב כן בשם האחרות חיים, שאם הוא טרוד יכול להדליק מפלג מנחה. אך מדברי בעל הלכות גדולות (הל' חנוכה כ"ה ע"ד) מבואר שמדליקים בשקיעה ולא קודם, וכן כתב הרמב"ם (פ"ד מהל' חנוכה ה"ה): אין מדליקים נר חנוכה קודם שתשקע החמה, אלא עם שקיעתה, לא מאחרים ולא מקדימים. ובשלחן ערוך (סי' תרע"ב ס"א) פסק: ויש מי שאומר שאם הוא טרוד - כגון שיש לו טיסה ואין מי שידליק עליו בביתו - יכול להקדים מפלג המנחה ולמעלה, ובלבד שיתן בה שמן עד שתכלה רגל מן השוק. ע"כ.

סוף זמן ההדלקה

ב. בכמה פרטי דינים בהלכות חנוכה מרן נטה מדעת הרמב"ם, בשיעור הקודם דיברנו לגבי סוף זמן ההדלקה, שלדעת הרמב"ם (פ"ד מהל' מגילה ה"ה) זמן זה הוא

מדברי הרב אלימלך בידרמן שליט"א: ברשות מורנו ורבונו גאון ישראל פוסק הדור שליט"א, מי יכול לדבר בפניו, אבל הרב ביקש ונסיים. בגמ' פסחים (קז:). הלא זה מי אמרו, נביאים שביניהם תקנו להם לישראל, שיהיו אומרים אותו על כל פרק ופרק, ועל כל צרה וצרה שלא תבוא עליהם, ולכשנגאלים אומרים אותו על גאולתם. והנה רש"י פירש "על כל צרה וצרה שלא תבוא עליהם", לישנא מעליא נקט, שאם חס ושלום תבוא צרה עליהם, כשיושעו ממנה יאמרו הלל. אבל הבן איש חי בספרו בן יהוידע פירש, שעל ידי שיאמרו הלל, בכלל לא תבוא עליהם צרה, וגם אם מוכרחת לבוא, יהיו נגאלים ממנה תכף ומיד. זו הסגולה של ההלל בחנוכה!

ואף שחנוכה הוא זמן מיוחד של מספר שמונה, מפרשת השבוע נלמד מסר לכל השנה, שיוסף הצדיק זכה לעלות לגדולה בזכות "ויאמן", כי גם מי שעובד מבוקר עד לילה תהיה לו פרנסה, אבל עשירות היא מ'בינוס' אחד טוב שהצליח ונהיה מיליונר, ועם יותר סייעתא דשמיא נהיה טריליונר... וכך מי שמתפלל ולומד מבוקר עד ערב עושה את רצון ה', אבל עמידה ב"ויאמן" אחד - בניסיון אחד, מעלה אותו מעלה מעלה.

פעם הגיעו בחורים מהצבא לתפלות יום הכיפורים אצל החפץ חיים, ובמוצאי היום הקדוש כשנפרד מהם אמר, כתוב (בראשית מו, כח) "וַיֹּאמֶר יִשְׂרָאֵל רֵב עוֹד יוֹסֵף בְּנֵי חַי אֲלֵכָה וְאֶרְאֶנּוּ בְּפָנֶיךָ אֲמוֹתָ", וזה מתאים לשני אנשים שמדברים, אבל למה התורה מציינת שאמר "בטרים אמות"? אלא שיוסף הצדיק כשהיה במצרים החזיק מעמד בניסיונות גדולים ביותר, ואמר יעקב אבינו, אלכה ואראנו בטרים אמות, כי למעלה בשמים לא אוכל לראותו... אמר להם החפץ חיים, גם אני עברתי חיים קשים, אבל אתם עברתם ניסיונות קשים ומרים, ואני שמח שהגעתם אלי היום, כי כנראה בשמים לא אראה אתכם...

רבתי, בחנוכה יש לנצל את הזמן בכמות ובאיכות. פעם בעל עגלה אחד נכנס ליער ושמע בכיות וצעקות, והתברר שמישהו נפל לבור, זרק חבלים והוציא אותו, וראה שהיה זה הפריץ. אמר לו, תשמע, הצלת לי את החיים, בוא לארמון שלי ותיקח מה

נפסל, זבחים נז. ד"ה מנין, ע"ז לד. ד"ה מתעניין, רבינו תם בספר הישר (ס"ס רכא), הגהות מיימוניות (דפוס קושטא פ"א מהל' תענית ה"ד), הכנה"ג (הל' תנוכה ס' קמו, עמ' תקכט), המרדכי (ס' תרעה) בשם ראב"ה (ס' תתנח), הגהות מרדכי⁴ (פ"ב דשבת רמז תנה), הרא"ש (פ"ק דתענית סימן יב), הטור (שם) ועוד. וכן פסק בשלחן ערוך (שם) שידליק נר חנוכה "עם סוף שקיעתה", כלומר בצאת הכוכבים.

חולק על כולם

ד. בספר יצחק ירנן כתב להורות, שצריך להדליק נר חנוכה בשקיעה כדעת הרמב"ם, וטען, אתם יודעים מי זה הרמב"ם?! ממש עד משה לא קם כמשה, קיבלנו הוראות הרמב"ם, ומשבח אותו, כאילו צריך את השבחים שלו... וחלק על מרן השלחן ערוך. ובאמת שלפי רוב הראשונים אם מדליק מוקדם בשקיעה מאבד את המצוה, אבל אם מדליק בצאת הכוכבים גם להרמב"ם יצא, דאי לא אדליק מדליק. רבי שלום משאש - היה רבה של ירושלים - בספרו שמש ומגן⁵ (ח"א תאור"ח ס' לא-לג) נתן לו על הראש בתקיפות, איך חלק על הש"ע ורוב הראשונים, וגם האחרונים כולם כתבו כדעת מרן, ומהם: הב"ח (סימן תערב) - לפני כ-400 שנה - שו"ר כנה"ג (שם הגה"ט סק"א), המגן אברהם (סק"א), הפרי מגדים (א"א שם), האליה רבה (סק"א), משפחא לדוד עמאר (דף פד סע"א), החמדת ימים (חנוכה פ"א), המאמר מרדכי (סק"א), משהאל דרבותא (סימן תערב ס"א), החיי אדם (כלל קנא אות יח), דרך החיים (אות ב) להגאון מליסא, תוספת חיים (על ח"א שם אות כד), הבן איש חי (וישב אות ז) והכר החיים (סק"ב). ואיך חולק על כולם, מה הכוח שלך? וגם אם תמצא היום הרבה ראשונים שכתבו אחרת, אין לך דבר שאין בו פלוגתא, אבל כך פסק מרן, וכן כתבו ראשונים ואחרונים, וכך המנהג, ואין אחר המנהג ולא כלום, מנהג שהסכימו עמו גדולי הדורות.⁶

ספק דרבנן

ה. יש שטוענים, הרי חנוכה מדרבנן, ובין השמשות זה ספק יום וספק לילה, וספק דרבנן לקולא. כמו שספירת העומר בזמן הזה מדרבנן, ואנחנו אומרים ספק דרבנן לקולא, ומעיקר הדין אפשר לספור בין השמשות, וכתב מרן (ס' תפ"ט ס"ב) שרק "המדקדקים" ממתנים לצאת הכוכבים "וכן ראוי לעשות", ומשמע שאין זה מעיקר הדין. ואם כן למה יהיה כך בנרות חנוכה. ואגב, בספר בעתה אחישנה כותב, שמרן הצריך לספור בצאת הכוכבים דוקא, מי שיועד ללמוד רואה לשון מרן שכתב בלשון חומרא, וכתבו התוס' במנחות (סו. ד"ה זכר) שמן הדין אומרים בזה ספק דרבנן לקולא. ולפי זה גם בנר חנוכה שהוא מדרבנן לכאורה נאמר ספק דרבנן לקולא.

אינה טענה

ו. אבל זו לא טענה כלל, כי בנר חנוכה 'שרגא בטיהרא מאי מהני', ולכן צריך שיהיה זמן של חושך בצאת הכוכבים, שאז ניכר אור הנר. ולא קשור לספירת העומר. צריך לדעת לדמות מילתא למילתא. וגם בתענית יש להמתין לצאת הכוכבים, ולא נאמר ספק דרבנן לקולא, כמו שלא נתפוס עט או דולרים שהם מוקצה בבין השמשות של שבת, כי בדבר קבוע שבא כל שבוע מחמירים גם בדרבנן, ורק אם קרה מקרה ונפל עוף לתוך חלב וספק אם יש ששים כנגדו, בזה נאמר ספק דרבנן לקולא, אבל בכל שבת בבין השמשות לא יעלה על הדעת להתיר. וכל שכן בנר חנוכה שלא מועיל הנר באור.

דעת הגר"א

ז. הן אמת שיש שפסקו כדעת הרמב"ם מדליקים נר חנוכה מהשקיעה, וכן כתב הפרי חדש (ס' תרעב) - היה רבה של ירושלים לפני כ-300 שנה - וגם הגאון מוילנא בהלכות חנוכה (ר"ס תרעב) כתב שזמן הדלקת נרות חנוכה בשקיעה, וציין שכן כתב המרדכי (ספ"ב דשבת רמז תנו) - ולא כהגהות מרדכי שהוא כתב בצאת

⁴ יש "הגהות מרדכי" ויש "מרדכי". האשכנזים אומרים מרדכי, וזו טעות, קוראים לו כך, אבל חיבורו נקרא מורדכי.

⁵ זה ספר יפה מאוד, וצריכים לעיין בכל ספרי האחרונים, אני זוכר שכשהיה מחבר את ספרו היה שולח אותו לכל הרבנים, כי היה רצונו שילמדו בוה, ולא היה מקפיד שחולקים עליו.

⁶ הרב משאש נתן לו על הראש בלשון חריפה ביותר, ולכאורה זה לא מתאים לו, מי שהכיר אותו - אנחנו הכרנו - יודע שהיה עדין, אבל 'אורייתא רתיחא ליה' ולא יכל לסבול. אותו אחד כתב שנתחלף לרב משאש בין אוהב לאויב, והשיב הרב משאש בספר, יעיד עלי' בוראי שמעולם לא שנאתי אדם, וכונתי היתה לשם שמים להוכיחו מאהבה שלא יפסוק היפך מרן שעושים כמותו אפילו נגד אלף פוסקים. ומי חניג אותו לכוזא אומץ לחלוק על הש"ע. וסיים שהוא מקווה שאותו אחד יחזור בו. אבל הוא לא חזר בו, וכל שנה מפרסם הסרטה שצריך להתענות בארבעה צומות עד השקיעה,

הכוכבים. גם בביאור הלכה (ר"ס תרעב) כתב להדליק בשקיעה. וכך נוהגים חלק מהאשכנזים. אבל אנחנו קיבלנו הוראות מרן שכתב להדליק בסוף השקיעה. וגם בדעת הגר"א יש סתירה, כי בביאור הגר"א בהלכות מילה (יו"ד ס' רסו ס"ק ז) כתב, שהביריתא שאמרה מצות נר חנוכה משתשקע החמה, היא לדעת ר' יהודה, ובכל הש"ס יש לנו כלל, רבי יהודה ורבי יוסי הלכה כרבי יוסי, וגם כאן קיימא לן כרבי יוסי שזמן בין השמשות הוא כהרף עין לפני צאת הכוכבים, זה נכנס וזה יוצא, ורק מחמירים בשבת כרבי יהודה, ולכן כתבו הפוסקים בתענית ובחנוכה שהוא בצאת הכוכבים. הרב שטרנבוך - שהוא נין ונכד להגר"א - בספר תשובות והנהגות (ח"ב סימן שלד, וס' שמב אות ג) מביא שמועה מאדם אחד, שבבית הכנסת של הגר"א היו מדליקים בצאת הכוכבים, כמו שכתב ביורה דעה, וחזר בו ממה שכתב באורח חיים. אך מה נעשה שבספר מעשה רב על הגר"א (אות דלה) כתב שמדליקים בשקיעה, וגם בספר שערי רחמים על הגר"א (ס' קמג) כתב שמדליקים בשקיעה. יש שכתבו תירוצים על הסתירה בדברי הגר"א, מתאים לומר על זה 'חבורה' בחנוכה...

מסקנא

ח. למסקנא חלק מהאשכנזים נוהגים להדליק בשקיעה, אבל אנחנו אין לנו שום ספק אחר שיש לנו שלחן ערוך שקיבלנו הוראותיו, ומרן שינה מלשון הגמרא והרמב"ם וכתב להדליק בסוף השקיעה, דהיינו צאת הכוכבים, ואם יקדים בשקיעה, לרוב הפוסקים יפסיד את המצוה. גם החזון איש (הובא בבירור הלכה תלפאתה ס' תערב עמ' רעג) היה נוהג להדליק נרות חנוכה בצאת הכוכבים, כעשרים דקות אחר השקיעה. וכן האדמו"ר הבית ישראל - החסידים לא מוזכרים את שמו של האדמו"ר - וכן האדמו"ר הפני מנחם מגור - זכינו להיות מקורבים אליהם - הדליקו 17 דקות אחרי השקיעה (ילקו"י חנוכה עמ' רמז). ויש אדמו"רים שמדליקים יותר מאוחר, כמו שהזכרנו בשיעור הקודם. ולכן הנמנע בביתו לא יתעכב אלא ידליק בדיוק בצאת הכוכבים, אבל מי שאיחר יכול להדליק גם לאחר מכן במשך הלילה, כגון שעובד ולא יכול להפסיק מעבודתו, או שיושב בכולל ולומד עם חברותא, וכן בשיבות, ידליקו מאוחר יותר כל הלילה. ולמה לדפוק בשעה חמש על התיבה ולהפסיק את הלימוד, בישיבה שלנו "חזון עובדיה" היו עושים הדלקת נרות בשעה שבע, ואמרו לי שגם בישיבת פורת יוסף בראשות חכם משה צדקה שליט"א, בסוף הסדר מוכרים את הדלקת הנרות בדפי גמרא, ומדליקים, ולואי שבכל הישיבות יעשו כך. ואם מפסיקים את הלימוד מוקדם, אחר כך הולכים לחדר ושומעים שירים, וזה ביטול תורה דרבים, לכן ידליקו בהפסקה שלאחר הסדר.

הדלקה במוצאי שבת

ט. לגבי הדלקת נר חנוכה במוצאי שבת, מפרסמים בשם הגרש"ז אורבך (בהלכות שלמה עמ' שיא) וגם הגר"ש אלישיב (הובא בפניני חנוכה עמ' קנה), שיש להדליק במוצאי שבת אחרי צאת הכוכבים של הגאונים, תוך חצי שעה לשקיעה. ודין תוספת שבת מקיים בכמה דקות אחר צאת הכוכבים - ולא כשיטת האומרים שרק בחצי שעה מקיים מצות תוספת - כמבואר ברא"ש (יומא פ"ב ס"ה) ובשלחן ערוך (ס' רסא ס"ב, ס' תרח ס"א), ובלוח שנה של אור החיים כתבו את זמן יציאת השבת יותר מאוחר כי רצו להרחיק את האדם מן העבירה כמו שאמרו בריש ברכות... ומה שכתבו להדליק אחר צאת הכוכבים שלנו, זה לשיטת הגאונים שהמנהג כמותם, וכמו שכתב המנחת כהן (במאמר א פ"ו) - לפני כ-380 שנה - ומהר"י נבון בשו"ת נחפה בכסף (ח"א דקנ"ד ע"ג), ובספרו גט מקושר (דק"ח ע"ב). אולם אנחנו חוששים לרבינו תם (בתוס' שבת לה. ד"ה תרי, ובפסחים צד. ד"ה רבי יהודה) לחומרא, וכפי שהזכרנו כאן כמה פעמים שלכתחילה צריך לחוש להחמיר כרבינו תם לפחות במלאכות דאורייתא.⁷ וכך מרן זצ"ל (בחזון עובדיה חנוכה עמ' קפו)

וחבל שמאבד המצוה מהאנשים. גם מרן זצ"ל כתב עליו בחזון עובדיה חנוכה (עמ' סג) בזה הלשון: וכבר הכה על קדקדו הגר"ש משאש על שמלאו לבו להכריע בין גדולי עולם והזיד לחלוק על מרן הש"ע וכו'. וסיים: וידעתי בני ידעתי כי הנ"ל עומד במרדו וממשיך לפסוק גם בענינים אחרים נגד פסקי מרן הש"ע, וכל יראי ה' יתרחקו מהוראותיו. ע"כ. השמייעו לי מה שאמר המחבר הזה, כי כל הגדולים בדור מתו ונשארת אני לבד. ובאמת מתאים למי שחולק על ראשונים ואחרונים לומר "ואיזהו אנכי לבדי" (מלכים א' יט, י, ושם יד)... אחר שהספר יצא לאור, אחד מבני המשפחה אמר לו כאילו מרן לא כתב את זה, וזה שקר, כי ברור שמרן בכבודו כתב את ספריו הכל מילה במילה. בזמנו באתי למרן ואמרתי לו, אבא, למה כתבת עליו חריף? ומרן לא רק שלא חזר בו, אלא חזר ודיבר עליו ביתר תקיפות.

⁷ לפני כארבעים שנה כשכתבנו את הילקוט יוסף, חשבנו להקל להוציא שבת 58 דקות אחרי השקיעה שלנו, שאז מתחיל בין השמשות של רבינו תם, משום ספק ספיקא,

סבר, שיש לחוש לחילול שבת, ולכן במוצאי שבת מדליקים נר חנוכה אחר זמן רביונו תם, שר"ת הוא לא יחיד בדבר, בשו"ת יביע אומר חלק ב' (חאו"ח סימן כא) הביא מעל עשרים ראשונים הסוברים כמותו, ובילקוט יוסף (מהדורת תשע"א סי' רסא, עמ' תשכט והלאה) הוספו עוד ראשונים, ויש מי שמנה שמונים ראשונים הסוברים כרבינו תם!

דעת הרמב"ם

י. יש מי שאומר שגם הרמב"ם סובר כר"ת, וזה חשוב, כי כן היא גם דעת הרא"ש (פ"ק דתענית סימן יג), ונמצא שיש לנו שני עמודי הוראה - חוץ מהרי"ף שלא גילה דעתו - הסוברים כרבינו תם. ביביע אומר (שם אות ד) פלפל בדעת הרמב"ם, שכך כתב בפירוש המשניות (פ"ב דשבת): "אחר ביאת השמש עד שיראה כוכב אחד הוא יום, כשיראו שני כוכבים הוא בין השמשות, וכשרואים שלשה כוכבים הוא זמן צאת הכוכבים"⁸. והרי להגאונים מיד בשקיעה הוא ספק לילה, ואיך אמר אחר השקיעה כוכב אחד יום, אלא ודאי שהרמב"ם סובר כדעת רבינו תם. בהקדמה למשנה ברורה איש מצליח העירו, שהרי לשון הרמב"ם לקוח מגמרא מפורשת (שבת לה), וכי הגמרא היא כר"ת ולא כהגאונים? ודחו את דברי מרן. אבל פלא, איך לא שמו לב שהרמב"ם הוסיף: "אחר ביאת השמש" כוכב אחד יום וכו', בגמרא לא כתוב אחר ביאת השמש, כתוב סתם כוכב אחד יום, וכו', לכן מהגמרא אין ראיה, רק מהרמב"ם שהוסיף אחר ביאת השמש. וגם מרן השלחן ערוך (סימן רסא סעיף ב) פסק כרבינו תם.

לחקת ראשונים

יא. הרבה ראשונים סוברים כרבינו תם, ומהם, רב סעדיה גאון (הובא באבן עזרא פרשת בא יב, ו), הראב"ד (הובא במגיד משנה פ"ה מהל' תענית ה"ה), הרמב"ן (בתורת האדם בענין אבלות ישנה דפ"ד ע"ג), הרשב"א (ברכות ב), הרא"ה (ברכות כז), המאירי הריטב"א והר"ן (שבת לה), הרז"ה בעל המאור (ריש ברכות, ובפ' ערבי פסחים ד"ה רב חננא בר שלמיה), הסמ"ג (עשין לב), המרדכי (שבת לה), רבינו פרץ (בהגהות סמ"ק סימן צו), רבינו ירוחם (הובא בשו"ת הרדב"ז ח"ד סימן רפב), הרב המגיד (פ"ה מהל' שבת ה"ד), אהל מועד (הל' שבת דרך ב נתיב ז), הרוקח (סימן נא), העיטור (הל' מילה ד"א ע"ג), התרומה (הל' תפלין סימן ריג), הראב"ה (הל' תענית סימן תתנח), מהר"ם מרוטנבורג, תוס' ר"ד והרי"א (שבת לד), הראב"ן (סימן ב), הרשב"ם (הובא בתוס' הרא"ש ריש ברכות), המנהיג (הל' חנוכה עמ' תקסט), תרומת הדשן (סימן קב), רבי דוד אבודרהם (בדיון נעילה ביו"ט) ועוד. ולדבריהם המדליק נר חנוכה במוצאי שבת בצאת הכוכבים עובר איסור מדאורייתא וחייב סקילה, וכי לא יחוש לכך? וכמו בערב שבת שיש זמן שונה להדלקה מבעוד יום, כך במוצאי שבת ידליק בזמן שונה מכל השבוע, כי ספק דאורייתא לחומרא.

זמן ר"ת בארץ ישראל

יב. החזון איש באגרת (ח"א סימן מא) כתב שפשטה ההוראה להחמיר כדברי רבינו תם בכל תפוצות ישראל, והיא כמו הוראת סנהדרי גדולה בלשכת הגזית. הובא בילקוט יוסף חנוכה. אבל יש שהעירו, איך יתכן שאמר כך, הלא החזון איש היה מדליק נר חנוכה במוצאי שבת עשרים דקות אחרי צאת הכוכבים?

שמו כהגאונים ושמו בין השמשות לילה. בזמן מרן היה קובע איתי כל יום בלילה חצי שעה, והיית לוקח מנחת נוסע עליו, והיינו עוברים על הילקוט יוסף סעיף אחר סעיף, כמו שמרן עצמו העיד בהסכמתו בכתב ידו, וזה לא סיפורים, זו אמת לאמתה. וכשהגענו לסעיף הזה אמר לי, למה אתה מיקל? אמרתי, ספק ספקא מועיל אפילו בעגונה ובדאורייתא, ויועיל גם כאן... אבל מרן אמר, כך לא מחמירים את חומרת רבינו תם לציבור. ולכן השארתי כדעת מרן זצ"ל. ובמלאכות דרבנן נוהגים להקל אחר צאת השבת של הגאונים, כגון להצטרף לנשיעה, ואם נדלקת מנורה בפתיחת הדלת, מישוה שמיקל כהגאונים יפתח ויסגור לו את הדלת, וירגיש את עצמו נסיון... עכשיו נפגשתי במילאנו שבאיטליה עם אב"ש, בן אדם גור מכובד, פותחים וסוגרים לו את הדלת... והוא תורם הרבה לישיבות. אמרתי לו, ריבו כמותך בישראל... שגם פה יבינו מה זה בחורי ישיבות. וכך מרן זצ"ל עצמו נהג, שהיה מתפלל ערבית של מוצאי שבת בבית כנסת "חזון עובדיה" שבבית כנסת הגדול, ואחרי ערבית עוד לפני זמן רביונו תם היה נכנס לרכב והיו פותחים וסוגרים לו את הדלת, כי בדרבנן אפשר להקל.⁸ אלו כוכבים לא גדולים ולא קטנים אלא בינונים, ולא מפוזרים אלא סמוכים זה לזה, ואנחנו לא בקיאים בכך.

⁹ אני זוכר בשבתות הקיץ שמרן זצ"ל היה לומד אחרי צהריים בשו"ת, ובמוצאי שבת היה לו רצון עז לכתוב, והיה מסתכל בשעון וממתין לזמן רביונו תם, וכשהגיע היה מתנפל על העט וכותב את החידושים... פעם הגיע מוצאי כיפור ובני הבית הכינו כוס קפה לפתוח את הצום, אבל מרן לא הסכים, ושאלו אותו, אבא, למה אתה לא שותה? ואמר שצריך להוסיף תוספת על ר"ת, והחמיר בכך עוד עשר דקות. הגאון רבי עזרא עטיה ורבי ישיבת פורת יוסף בדור הקודם לא החמירו כרבינו תם, ומרן היה לו את האומץ, "ואדברה בעדותיך נגד מלכים ולא אבוש" (תהלים קט, מו), 'מאן מלכי - רבנן' (גיטין סז), וקרא להחמיר כר"ת. חכם עזרא שעניו אמר לחכם עזרא עטיה, למה חכם

לכן רצו לומר שמה שאמר שהוראת רבינו תם כסנהדרי גדולה, הוא לגבי קוצו של יו"ד, ולא לגבי צאת שבת. פעם שאלו את הרב מברסק, והרי אחר צאת הכוכבים שלנו רואים חושך, ואם תלכו לעמוקה תראו את הכוכבים בולטים... ענה להם, אני לא מסתכל בשמים אלא מסתכל בשלחן ערוך... (עליו לשבח ח"א עמ' קצו). ואמנם יש טוענים שבארץ ישראל המציאות נראית כמו הגאונים, אבל יש על כך תשובה מדהימה על פי דברי האבן עזרא (בראשית א, יח) - היה בספרד ובעוד מקומות בעולם, וגם נסע למצרים לפגוש את הרמב"ם - שכתב על הפסוק "ויהי ערב ויהי בוקר יום רביעי", שלאחר שקיעת החמה כשעה ושליש יהיה לילה, כיון שיש עדיין אור בעבים. וזה מתאים בדיוק לשיטת רבינו תם, שגם לאחר שיש חושך גמור בארץ, אבל יש עדיין אור בעננים, מי שיטוס במטוס יסתכל בחוץ ויראה אור גם אחר זמן צאת הכוכבים. וכיצא בזה כתב רבינו ישעיה מטררני הראשון (שבת לד), גם בתוספות רי"ד (שבת לד: ד"ה איהו) מבואר שאף ששקעה החמה ונעלמה מן העין, עדיין אורה שולט בעולם. גם הרדב"ז (ח"ד סי' רפב) - שהיה במצרים וגם בארץ בצפת - כתב כרבינו תם.

מסקנא

יג. גם הגאון רבי משה פיינשטיין (חאו"ח ח"ד סימן סב) כתב, שמי שנוהג להוציא כל שבת כרבינו תם, ידליק נר חנוכה בצאת הכוכבים של רבינו תם. וכן פסק הגרי"ז מברסק (הובא בספר עובדות והנהגות לבית בריסק ח"ב עמוד ק) נכדו של הבית הלוי. ובספר נטעי גבריאל (סוף עמוד רעא) כתב שהאדמו"ר מצאנו היה נוהג במוצאי שבת להדליק נרות חנוכה בזמן רבינו תם. וכן נהג מרן זצ"ל במוצאי שבת להמתין לזמן רבינו תם.⁹ לכן במוצאי שבת חנוכה מדליקים נרות חנוכה רק אחר שיגיע זמן רבינו תם, ובכל השבוע מדליקים בצאת הכוכבים של הגאונים, שכך המנהג, ורק במוצאי שבת חוששים לאיסור כרת וסקילה.

הדלקה לבחורי ישיבות

יד. אומר עוד הלכה בענין בחורי הישיבות, אם צריכים להדליק נרות חנוכה. ראשית צריכים לדעת שגדולי הדור הקודם, כמעט כולם סברו שבני ישיבות ספרדים לא ידליקו. כך סובר מרן זצ"ל (יחזקאל דעת ח"ו סי' מג, חזו"ע עמ' קמז), הגאון רבי עזרא עטיה, הגאון רבי בן ציון אבא שאול (אול"צ ח"ד פמ"ז אות א), הגאון רבי יהודה צדקה - גדולי רבני הספרדים - הגר"ש אוירבך (הליכות שלמה פ"ד סי"ב, שלמי מועד עמ' רג) והגר"ח פ' שיינברג (הובא בס' שושנת העמקים ח"ק עמ' קמב), כולם סוברים שבחורי ישיבות ספרדים הנמצאים בפנימיה לא צריכים להדליק נרות חנוכה, ואם מדליקים לא יברכו, וזו ברכה לבטלה. ובאים עכשיו כמה ראשי ישיבות צעירים ומורים אחרת, ואמנם הם גאונים שמעמידים תלמידים הרבה¹⁰, אבל גדולי הדור הורו לא כך, וסב"ל, צריך לקיים "ושמרת לעשות ככל אשר יורוך" (דברים יז, י), וארחיב את ההלכה כדי להסביר.

דין אכסנאי

טו. בגמרא שבת (כז): אמר רב ששת, אכסנאי - אורח - חייב בנר חנוכה. אמר רבי זירא, מריש כי הוינא בי רב - כשהייתי בחור ונסעתי ללמוד בישיבה של

עובדיה עוקר מנהגים? וחכם עזרא עטיה קרא למרן ואמר לו, שמעתי עליך כך וכך. אמר לו מרן, בודאי שהמנהג כמו הגאונים, ותנינו שנוולד ביום ששי 19 דקות אחר השקיעה מלין אותו בשבת (עין יב"א ח"ו חאו"ח סי' מא), אבל בתור חומרא, וכי לא נחוש לרבינו תם שדעת עשרות ראשונים כמותו? אמר חכם עזרא עטיה, אמרו לי דברים לא נכונים, כאילו כבודו מכריח כרבינו תם גם בברית.

כשהאדמו"ר מסאטמר רבי יואל - שהיה גאון בתורה, בעל הדברי יואל - הגיע לארץ לפני כששים שנה, עשה כמו רבינו תם לקולא, ובערב שבת הלך למקוה מאוחר, וחכם יהודה פתייה הגיע לאחד האירועים שהיה שם האדמו"ר, והאדמו"ר ראה אחד עם זקן לבן וגלימה אמנית, הושיב אותו לידו, ואותו חכם דיבר עם האדמו"ר בעיראקית, ראה שטריימל ופאות אבל לא הבין שהוא אכסנאי... ואמר לו: תחזור בתשובה על מה שנשעת בליל שבת... האדמו"ר חשב שהוא מברך אותו ואמר, אמן אמן... ואותו חכם לא פחד. אנחנו עושים כר"ת רק לחומרא, חס ושלום להקל לנסוע אחרי השקיעה שלנו, יורקו עליו אבנים...

¹⁰ שמעתי על ראש ישיבה אחד שנתן שיעור ואמר לתלמידים את כל הסברות שכן ישיבה חייב להדליק עם ברכה, והיו כמה בחורים שפתחו ילקוט יוסף מתחת לשלחן והסתכלו, וכל ראה שהביא דחו... מאיפה אתם יודעים? הוא לא תפס... ראש ישיבה אחר ברמות היה נותן "שיעור כללי" והבחורים היו דוחים אותו, ראה שהם יודעים פוסקים, ופורקים את השיעור כללי... וכך כמה פעמים, עד שהתברר לו שיש להם ילקוט יוסף מתחת לשלחן... אמר, ככה אתם עושים? והוציא את כל הספרים שלנו מהישיבה. כששאלתי את בנו - שהוא ר"מ בישיבה של אביו - למה אבא שלך הוציא את הספרים שלנו מהישיבה, אמר לנו שהבחורים מעליבים אותו... אמרתי לו, מה יש, שיכין שיעור כללי גם מילקוט יוסף וידע...

רב - משתתפנא בפריטי בהדי אושפיזא - הייתי משתתף בפרוטות עם בעל הבית¹¹, שיהיה לי חלק בשמן - בתר דנסיבי איתתא אמינא השתא ודאי לא צריכנא, דקא מדליקי עלי בגו ביתאי. כלומר, אחר שנשאתי את אשתי, אני הולך מהבית ללמוד במשך כמה חודשים - כמוכן בהסכמתה, שלא יעבור על השבועה חמורה... - ואיני צריך להשתתף עם המארח, כי מדליקים עלי בביתי.

העמידו דבריהם על דין תורה

טז. ולכאורה איך מועיל שרבי זירא השתתף בפרוטות, והלא קיימא לן בגמרא (קידושין כח:) דבר תורה מעות קונות, וחכמים תיקנו שמעות לא קונות וצריך לעשות משיכה, ומדוע לא היה מושך את השמן? אלא ביארו הנהיבות המשפט (סימן שלג ביאורים סק"א) והמחנה אפרים (הל' שכירות פועלים סימן א) שרבנן גזרו שמעות לא קונות, כדי שלא יאמר לו נשרפו חטיף בעליה, אבל במקום שלא שייך חשש זה לא גזרו, ולכן בשכירות פועלים מעות קונות. והוא הדין במצות נר חנוכה שהעמידו דבריהם על דין תורה.

רבי זירא היה יתום

יז. אלא שיש להבין מדוע רבי זירא כשהיה רווק, היה משתתף בפרוטות, האם לא היו לו אבא ואמא שמדליקים בביתו? הרי בחורי ישיבות ההורים מדליקים עליהם בבית, כי האבא שמדליק מוציא ידי חובה את כל בני הבית, וכגון שאשתו נתקעה בפקקים והיא לא נפגעת שידליק... או שאר בני הבית שלא הספיקו לבוא להדלקה, האבא מדליק ומוציא אותם ידי חובה, אפילו הם לא לידו ולא רואים את הנרות. ומה שמצינו ברבי זירא שלא סמך על הדלקת ההורים, בירושלמי (פ"א דקידושין הלכה ז, דף כ:) מובא שרבי זעירא היה יתום, והיה מצטער ואומר, חבל שאין לי אב ואם, אדם שמכבד את אביו ואמו זוכה להאריך ימים, אבל אחר כך כששמע את העונש של מי שלא מקיים כיבוד אב ואם, אמר, ברוך ה' שאין לי אב ואם. הראב"ן (חולין סימן רסח) ורב האי גאון (הובא שם) - לפני כאלף שנים - כתבו שרבי זירא הוא רבי זעירא, אלא ש"זעירא" הוא קטן, ומרוב חכמתו קראו לו "זירא" מלשון זר זהב. ולעולם אם היה לו אב היה יוצא ידי חובה בהדלקתו ולא היה צריך להשתתף בפרוטות.

לשונות הראשונים

יח. בכמה ראשונים מובא שבחורי ישיבות יוצאים ידי חובה בהדלקת ההורים בבית, בשאלות דרב אחאי גאון (פרשת וישלח שאלתא כו) - נולד לפני כ-1,100 שנה - כתב: אורח חייב להשתתף עם בעל הבית בנר חנוכה, והוא שהיה רווק, אבל אם יש לו אשה אינו צריך, ש"אנשי ביתו" מדליקים עליו בביתו.

גם רש"י - היה לפני כ-970 שנה - במחזור ויטרי (סימן רלח) כתב: ואנשים הרבה בבית, אף על פי שחלוקים באכילה, ישתתפו לקנות נר אחד ותו לא. ואם הוא במקום אחר כגון הבאים ללמוד חוץ לביתם - תמיד היו בני ישיבות שגולים למקום תורה - או אורח, אין צריך ליתן בנר אם יודע שאשתו או "אביו ואמו" מדליקים במקומם - אין הכוונה כשליחים, אלא במקום שנמצאים - כדאמר רבי זירא וכו'.

גם בספר התרומה (במפתחות ס"י רכט) - לפני כ-750 שנה - כתב: ותלמידים ההולכים ללמוד חוץ מביתם, וכן אורח, אינם צריכים בחנוכה להדליק או להשתתף בנר, אם יודע "שאביו ואמו" או בניו מדליקים עליו במקומו, וכדאמר רבי זירא וכו'.

גם בספר הפרנס (סימן קנב) - רבי משה פרנס, לפני כ-700 שנה, תלמיד מהר"ם מרוטנבורג - כתב: ומי שהוא אורח ויודע שמדליקים עליו בביתו אשתו או "אביו ואמו" או בני ביתו, אז אין צריך לתת להם מעות להשתתף במקום שהוא.

גם רבינו ירוחם (נ"ט ח"א דס"א ע"ג) - לפני כ-700 שנה - כתב: אכסנאי צריך לפרוע שום דבר בשמן וכו', וכל זה מיירי באדם שאינו נשוי ואין מדליקים עליו בתוך ביתו, אבל אם מדליקים עליו בתוך ביתו אינו צריך לא להדליק ולא לפרוע בשמן.

¹¹ לא היו פנימיות כמו היום, וכל אחד דאג לעצמו והתארח אצל בעל הבית. בעלי בתים אז היו אוהבים בני תורה ומחבבים אותם מאוד, ומקצים להם חדר ואוכל ושתיה על חשבונם, ורק הולכים ללמוד בבית המדרש. גם כיום בדור שלנו הבעלי בתים חייבים לאהוב את בני התורה, לנשק בחורי ישיבות, ולהעטיר עליהם זהובים, ולא לעשות להם סנקציות ולהשפיל את כבודם.

¹² פעם דיברתי על אותו רב וכעסו עלי התלמידים שלו, אמרתי להם, בבקשה תענו עניינית, הוא פוסק הלכה לרבים ומחייב את תלמידיו להדליק ולברך, אם רוצה לחלוק למה מוחק מילים. זה לא מובן. לענין קריאת המגילה, ביביע אומר ח"ו (האחר"י נח, נט)

בספר שיעורי חנוכה כתב שרק האשה מוציאה את בעלה, ומדייק ממה שאמר רבי זירא "דנסיבי איתתא", שאבא ואמא לא מוציאים את בנם שבישיבה. אולם זה לא נכון, מי שיקרא את דברי הראשונים הנ"ל יראה להדיא שכתבו אביו ואמו, או שכתבו או שאר בני ביתו, וזה מפורש שלא רק אשתו, ומה שאמר רבי זירא שאשתו מדליקה עליו, דיבר הכתוב בהווה. הפלא שבספר הנ"ל כשהעתיק מהשאלות ורבינו ירוחם מחק את המלים אביו ואמו, וכן מחק את המלים או שאר בני ביתו, וחבל שמחק כי זה הדיוק העיקרי מדבריהם, שבחורי ישיבות אסור להם לברך.¹²

זיירות מברכה לבטלה

יט. כשנפתח סניף ישיבת פורת יוסף קטמון בשנת תשי"ט, בא חכם שלום זצ"ל לפני חכם עזרא עטייה, ושאל אותו מה לעשות בפנימיה. אמר לו, תפנה לחכם עובדיה - שהיה צעיר בגיל 38 - ומה שיגיד לך תעשה. ומרן כתב תשובה והאריך בדברי הפוסקים, ורבי עזרא הסכים לפסק זה, כפי שכתב ביחוד דעת (ח"ו ס"ס מג). וכך הורה חכם שלום בשיבה. ורב שחולק על כל הגדולים הנ"ל, וכי מגיע לקרסוליים של רבי עזרא עטייה, מרן זצ"ל, חכם בן ציון, הרב אירבך, הרב שיינברג, ואיך לא מפחד מברכה לבטלה? לכן להלכה ולמעשה, בחורי ישיבות שימשיכו ללמוד עד סוף הסדר בשעה שבע, וידליקו בבית המדרש מדין בית כנסת, אבל לא להדליק ולברך לבד בחדר, ולהיזהר מברכה לבטלה

בחור תושב חו"ל

כ. בחור ישיבה תושב חו"ל, וזמן ההדלקה בחו"ל כמה שעות קודם, האם יכול להדליק בעצמו או לא. האשכנזים בלאו הכי מדליקים נר לכל אחד ואחד, אבל גם לספרדים שמדליקים נר איש וביתו, אם רוצה להדליק בארץ לפני שהגיע זמן החיוב של האבא, יש לו על מה לסמוך, כי עדיין לא הגיע זמן החיוב. אבל גם בזה יכול לסמוך על אביו שמוציא ידי חובה, כי החובה היא נר איש וביתו, ולא על כל אחד ואחד, ואם ירצה יכול להחמיר. ובני ישיבות בארץ, אפילו אם יכוונו להדיא שלא לצאת ידי חובה בהדלקת האבא, זה לא מועיל, כי מעיקרא החיוב נתקן על הבית, ולא על כל אחד ואחד. ובב"י מפורש דלא כהתרומות הדשן שכתב שמועיל לכון להדיא, אלא מרן הבית יוסף חלק עליו שלא מועיל לכון להדיא. ולכן כיון שחיוב ההדלקה בא בשעה אחת, אצל האב ואצל הבן, על כורחו יוצא ידי חובה בהדלקת אביו. לפני 12 שנה היו כמה בחורים מאיזה ישיבה ששמעו את השיעור ביזדים, ונהגו כך, וראש הישיבה שלהם העיף 11 בחורים שלא הסכימו לברך, ובאו אלי ובכו שאין להם ישיבה וכו'. וחבל שכך עשה.

הבנים פמוכים על שלחן הוריהם

כא. על כל פנים הבחורים נקראים סמוכים על שלחן אביהם, כי בבין הזמנים הולכים להורים, כמעט חודשיים וחצי בשנה, וכן הולכים להורים בשבתות חופשה, וההורים הם הנותנים להם דמי כיס, קונים להם בגדים, ואם הם חולים הולכים לנוח בבית, וכאשר סוגרים וורט ההורים הם המשלמים, לכן הם נקראים סמוכים על שלחן הוריהם. ומלבד זאת, גם אם תאמר שאינם סמוכים על שלחן אביהם, הרי הם סמוכים על שלחן ראש הישיבה, מאחר שכל מחסורם עליו. ועוד יתכן שיוציאים י"ח בהדלקה שבביתם"ד. שהרי יש מחלוקת בטעם ההדלקה בבית הכנסת, בספר המנהיג - לפני 850 שנה - מציין שזה מנהג, והוא כנגד בית המקדש. הריטב"א כותב שזה בא לפרסם את הנס, הריטב"א מוסיף שההדלקה בבית הכנסת באה להוסיף בפרסום הנס, כי היום מדליקים בפנים. הארחות חיים והכל בו כותבים שזה בא להוציא את מי שאינו מדליק. ואף שלדעת מרן לא מברכים על מנהג, כתבו האחרונים ומהם, פרי הארץ, ישמח לבב, התעוררות תשובה, זבחי צדק, דשאני מנהג כזה חשוב לפרסם הנס, שמברכים על המנהג. ועוד, שהרי רוב ההורים משלמים להנהלת הישיבה מידי חודש, ובזה הם מזכים לבחור את כל מה שנצרך אליו, ובכלל זה מזכים לו חלק בשמן של חנוכה שמדליקים בשיבה, וכמ"ש האח"י עפ"ד גן המלך.

כתב שיש בין רמות לסנהדריה יותר ממיל, והיום כבר אין מרחק מיל, כי בנו שם, והיה אחד שהוציא חוברת וציטט את היביע אומר שיש מרחק וכו', ומחק שתי מילים "יותר ממיל", וכי אנחנו תמימים... מרן מעולם לא עשה דבר כזה למחוק מלים, התורה שלו סולת נקיה, ומי שיש לו כוונה שלא לשם שמים, לפרוך, להמעיט את השני, לגלג את עצמו, עושה כך, אבל זו לא דרכה של תורה. אין כיום מי שמדבר על זה ליישר את הבחורים, אם אין אני לי מי לי (אבות א, יד), במקום שאין אנשים השתדל להיות איש (אבות ב, ה)...